

Andrzej Truszczyński*

Kaufhaus w Rudzie Śląskiej, czyli historia renowacji najstarszego domu handlowego na terytorium Polski, współwinnego rewolucji społeczno-obyczajowej

Kaufhaus in Ruda Śląska, or the history of restoration of the oldest department store in Poland, an accomplice to the socio-cultural revolution

Słowa kluczowe: Kaufhaus, dom handlowy, renowacja, rewolucja przemysłowa, emancypacja kobiet, kolonia robotnicza

Key words: Kaufhaus, department store, renovation, Industrial Revolution, women liberation, workers' colony

1. OWOC REWOLUCJI

Wielka Wystawa, otwarta przez królową Wiktorię i Księcia Alberta w 1851 roku w Londynie w Crystal Palace, wstrząsnęła całym światem. Rozmach obiektu, tempo jego wzniesienia, możliwości techniczne i produkcyjne – jednym słowem cuda ówczesnego świata – olśniły miliony odwiedzających. Mnogość dóbr konsumpcyjnych napędzała popyt. Tak powstała potrzeba tworzenia domów handlowych. Ten owoc rewolucji przemysłowej sam zainicjował rewolucję społeczno-obyczajową, stał się symbolem nadchodzących zmian. Do chwili powstania tej instytucji kobieta nie miała wielu miejsc, gdzie bez utraty reputacji mogłaby się pojawić bez eskorty rodziny. Miejsce to, na niespotykaną wówczas skalę, gromadziło niezliczoną ilość towarów, które jednocześnie były oferowane w dogodnych, stałych cenach. Nazwa *department store* powstała w Wielkiej Brytanii i oznaczała zróżnicowane towary oferowane w jednym budynku w ramach różnych działów. Obiekty te rozpoczęły erę masowej konsumpcji, która rozprzestrzeniła się w szybkim tempie na inne miasta i kraje¹. Prestiż i oszałamiająca architektura nawiązywały do pałaców, dotychczas dostępnych tylko dla wybrańców. Jednoprze-

1. FRUIT OF REVOLUTION

The Great Exhibition opened by Queen Victoria and Prince Albert in the year 1851 in the Crystal Palace in London shook the world. The scale of the object, the speed with which it was erected, the technical and production capabilities – in a word, the wonders of the world at that time – dazzled millions of visitors. The abundance of consumer goods increased the demand. And so the necessity to create department stores was born. That fruit of the Industrial Revolution became the initiator of the socio-cultural revolution and a symbol of approaching changes. Before this institution was created, women had had few places where they could appear without the family escort and not lose their reputation. In that place countless goods were accumulated on an unprecedented scale, and offered at convenient, fixed prices. The term 'department store' was coined in Great Britain and denoted various commodities offered in one building within different departments. Those objects commenced the era of mass consumption which spread rapidly to other cities and countries¹. Prestige and astounding architecture alluded to palaces previously accessible only to the selected few. Open-space halls allowed for an unimpeded

* mgr inż. arch., Truszczyński Kobierzewski Holding (Schick Architekci sp. z o.o. sp.k., Ruda Śląska, ul. Niedurnego 99C / DreamWorlds sp. z o.o. sp.k., Mysłówice, ul. Obrzeźna Północna 17B)

* mgr inż. arch., Truszczyński Kobierzewski Holding (Schick Architekci sp. z o.o. sp.k., Ruda Śląska, ul. Niedurnego 99C / DreamWorlds sp. z o.o. sp.k., Mysłówice, ul. Obrzeźna Północna 17B)

Cytowanie / Citation: Truszczyński A. Kaufhaus in Ruda Śląska, or the history of restoration of the oldest department store in Poland, an accomplice to the socio-cultural revolution. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2018;53:94-109

Otrzymano / Received: 6.12.2017 • **Zaakceptowano / Accepted:** 21.01.2018

doi:10.17425/WK53KAUFHAUS

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

strzenne hale umożliwiały niczym niezakłócony widok na morze towaru, który błyszczał w świetle wpuszczanym przez wielkopowierzchniowe witryny sklepów. Okazałe wielopiętrowe gmachy spajały bogato zdobione klatki schodowe. Liczba pięter i ich wysokość przestały stanowić ograniczenie dla domów handlowych z chwilą odkrycia przez Eliszę Otisa w roku 1853 systemu bezpieczeństwa na wypadek zerwania liny windy, jak również dołączenia do konstrukcji silnika elektrycznego przez Wernera von Siemens w roku 1880. Domy handlowe rozbudowywały się o restauracje, kawiarnie, przestrzenie przeznaczone do zabawy dla dzieci, stając się miejscem modnym i towarzyskim. Kobiety bez nadzoru mogły nie tylko dokonywać zakupów, ale również spędzać wolny czas, spotkać się, umawiać na obiady². Nowością były również stałe ceny, możliwość dokonywania zwrotów, objęcie towarów gwarancją³ oraz szeroko pojęta reklama, np. w gazetach czy na wystawach, chętnie odwiedzanych przez społeczeństwo.

2. NIEMIECKIE DOMY HANDLOWE, CZYLI KAUFHÄUSER

Wyżej wspomniana rewolucja społeczno-obyczajowa nie omijała również Prus z Berlinem na czele. Tworzącą się klasa średnia, ze wzrastającymi oczekiwaniami oraz zasobnością portfela, domagała się nowoczesnych ośrodków handlu, ale to dopiero w Cesarstwie Niemieckim, w 1882 roku w Gerze powstał pierwszy dom handlowy za sprawą rodziny Tietz⁴. Im więcej powstawało fabryk, tym więcej powstawało domów handlowych. Nie bez znaczenia był również wysoki przyrost naturalny, gdyż w 1800 roku Europę zamieszkiwało 208 mln, w 1850 roku już 276 mln ludzi, a w 1900 liczba ta wyniosła 408 mln. W związku z rosnącym popytem kolejni przedsiębiorcy prześcigali się w tworzeniu nowoczesnych miejsc handlu detalicznego. Powstające domy handlowe odzwierciedlały panującą modę architektoniczną, począwszy od form neoklasycystycznych, np. koloński Kaufhof⁵, berliński Wertheim z 1900, berliński Herman Tietz na Alexanderplatz⁶ z 1905, berliński KaDeWe z 1907, przechodząc w Art Nouveau, np. „Kaufhaus zum Strauss”⁷ w Gorlitz (Zgorzelec) z 1913 roku, aż po modernę, np. zaprojektowany przez Ericha Mendelsohna dla braci Schocken Kaufhaus w Norymberdze z 1926, w Stuttgarcie z 1928 czy Chemnitz z 1930 roku.

3. DLACZEGO KAUFHAUS W RUDZIE ŚLĄSKIEJ?

Wszystkie wymienione wcześniej domy handlowe były zlokalizowane w wielkich metropoliach, gdzie rozwijająca się klasa średnia nabywała dobra i spędzała wolny czas. Wobec tego nasuwa się nurtujące pytanie, jak doszło do powstania Kaufhausu na terenie Schwarzwald (obecnie Rudy Śląskiej), liczącego w 1890 roku około 2000 mieszkańców⁸, a w całej miejscowości w Bytomiu było to jedynie 36 905 osób? Dla porównania w tym samym czasie w Berlinie mieszkało około 1 700 000 osób,

view of the sea of commodities that gleamed in the light let in by the large-format shop windows. Magnificent multi-storey edifices were bonded by lavishly decorated staircases. The number of storeys and their height were no longer limitations for department stores from the moment when in 1853 Elisha Otis invented the safety system if the lift hoisting cable failed; and when Werner von Siemens added an electric engine to the construction in 1880. Department stores expanded by adding restaurants, cafes, spaces intended as children's playgrounds, thus becoming fashionable and social places. Unchaperoned women could not only do their shopping but also spend their free time, meet friends or have dinners². Novelties were also fixed prices, the possibility to return unwanted goods, warranty for some goods³ and broadly understood advertising e.g. in newspapers or exhibitions eagerly visited by the public.

2. GERMAN DEPARTMENT STORES OR KAUFHÄUSER

The above mentioned socio-cultural revolution did not pass by Prussia with Berlin, either. The emerging middle class, with increasing expectations and thickening wallets, demanded modern centres of commerce; but it was in the German Empire in the year 1882 in Gera that the first Department Store was established by the Tietz family⁴. The more factories were built, the more department stores were opened. The high birth rate was also significant, since in 1800 Europe was inhabited by 208 million, in 1850 already 276 million people, and in 1900 the number was 408 million. Because of the growing demand, subsequent businessmen tried to outdo one another in creating modern venues for retail trade. The created department stores reflected the current architectonic trends, starting from neo-classicist forms e.g. Kaufhof in Cologne⁵, Wertheim from 1900 in Berlin, Herman Tietz in Alexanderplatz in Berlin⁶ from 1905, KaDeWe in Berlin from 1907, through Art Nouveau e.g. „Kaufhaus zum Strauss”⁷ in Gorlitz (Zgorzelec) from 1913, to modernism e.g. Kaufhaus in Nuremberg designed by Erich Mendelsohn for the Schocken brothers in 1926, Stuttgart 1928, or Chemnitz 1930.

3. WHY KAUFHAUS IN RUDA ŚLĄSKA?

All the aforementioned department stores were located in huge metropolises, where the developing middle class purchased goods and spent leisure time. Therefore, there arises the burning question how was it possible for a Kaufhaus to be built in Schwarzwald (currently Ruda Śląska) which in 1890 numbered around 2000 inhabitants⁸, and the whole town of Bytom there lived only 36 905 people? To compare, at the same time in Berlin there lived around 1.700.000 inhabitants and in Leipzig around 400.000. To solve the mystery, it is necessary to carry out a thorough location analysis, especially since the lands frequently changed their owners, names and national status.

a w Lipsku około 400 000. Żeby rozwikłać tę zagadkę, konieczne jest przeprowadzenie gruntownej analizy lokalizacyjnej, zwłaszcza, iż ziemie te wielokrotnie zmieniały właścicieli, nazwy oraz przynależność państwową.

Tereny te porastał gęsty las, stąd nazwa Czarny Las⁹ (za czasów panowania Niemców Schwarzwald). Zostały one włączone w skład miasta Bytomia¹⁰ lokowanego na podstawie prawa magdeburskiego w 1254 roku wraz ze wsią Łagiewniki i osadą Schwarzwald oraz 140 łanami miary flamandzkiej. Początkowo mieszkańcy miasta pozyskiwali z lasu materiał do budowy domów i na opał. Pierwsza eksploatacja węgla kamiennego na terenie Schwarzwald została zatwierdzona koncesją, wniesioną w 1776 roku na rzecz mieszkańców Bytomia. W 1828 roku w Schwarzwaldzie powstała pierwsza huta żelaza „Falva” (obecnie huta „Florian”), a liczba mieszkańców nie przekraczała 57 osób. W tym samym czasie w sąsiedztwie Karol Godula otrzymał drugą transzę 26 kuksów¹¹ cynkowni „Karlhütte” od hrabiego Karola Franza von Ballestrema¹², co rozpoczęło działalność handlową na jego własny rachunek. W wyniku jego działalności w bezpośredniej bliskości Schwarzwald powstały kopalnie węgla kamiennego, huty cynku, kopalnie galmanu (obecne dzielnice Rudy Śląskiej, Bytomia i Mikołowa – Godula, Orzegów, Szombierki, Bujaków, Bobrek, Paniowy). W następstwie rozwoju osady i jej okolic, z konieczności połączenia dwóch kopalni została wybudowana utwardzona droga, będąca zarówno wtedy, jak i dziś główną ulicą Schwarzwald, a obecnie Rudy Śląskiej – ul. Niedurnego. W związku z tą dogodną lokalizacją powstała w 1840 roku „Friedens – Eisenhütte”¹³ (huta Pokój) założona przez Moritza Friedlandera, Davida Loewenfelda i Simona Loewiego, a liczba mieszkańców osady osiągnęła 327 osób¹⁴. Friedenshütte inwestowała nie tylko w rozwój zakładu, ale również wspierała działania socjalne. Już w 1843 r. otworzyła pierwszą niekoncesjonowaną szkołę dla dzieci pracujących w niej robotników, a w 1847 r. podpisała z miastem umowę dzierżawy dziedzicznej gruntu z przeznaczeniem na budowę domów mieszkalnych dla swoich robotników – rozpoczęła się budowa osiedla „Gute Hoffnung” (Dobrej Nadziei), na terenie którego powstał później Friedenshütte-Kaufhaus.

W 1848 r. Wiosna Ludów doprowadziła do kryzysu ekonomicznego na rynku. Wahania koniunktury zachwiały rozwojem Friedenshütte i wiarą współników w sukces. Sytuacja skłoniła Loewenfelda i Loewiego do sprzedaży swoich udziałów Friedlanderowi, po 25 tys. talarów każdy. Jednak i on szybko dostrzegł konieczność dokapitalizowania zakładu w celu jego modernizacji. Ostatecznie, nie mogąc pozyskać odpowiednich środków, sprzedał Friedenshütte wraz z udziałami górnictwami na terenie Schwarzwald hrabiemu Andrzejowi Marii Renardowi z Wielkich Strzelce za 120 tys. talarów. Burzliwy dla Schwarzwald okres trwał nadal, gdyż w 1855 roku hrabia sprzedał hutę wraz z pozostałymi zakładami i posiadłościami ziemskimi nowo powstałej spółce „Minerva” z Wrocławia – Schlesische Hütten – Forst und Bergbau Gesellschaft (Śląskiej Spółce Hut-

The area was covered by a dense forest, hence the name Black Forest⁹ (Schwarzwald under the German rule). It was incorporated in the town of Bytom¹⁰ founded according to the Magdeburg Rights in 1254, with the village of Łagiewniki, the Schwarzwald settlement and 140 Flemish lans. Initially the town residents obtained timber for building their houses and firewood from the forest. The first mining of coal in Schwarzwald was granted by a concession in 1776 issued to the inhabitants of Bytom. In 1828, the first ironworks “Falva” was opened (nowadays “Florian” steelworks) in Schwarzwald and the number of inhabitants did not exceed 57 people. At the same time, in the vicinity Karol Godula received the second instalment of 26 kuxes¹¹ of the “Karlhütte” zinc-works from Count Karl Franz von Ballestrem¹², which marked the beginning of his won commercial activity. As a result of that activity, coal mines, zinc-works and calamine mines (currently districts of Ruda Śląska, Bytom and Mikołow – Godula, Orzegów, Szombierki, Bujaków, Bobrek, Paniowy) were established in the direct proximity of Schwarzwald. As a consequence of the development of the settlement and its surroundings, and because of the need to link the two mines a paved road was built, which was then the main street of Schwarzwald, and is today of Ruda Śląska – Niedurnego Street. In that advantageous location the “Friedens – Eisenhütte”¹³ (Pokój Steelworks) was founded in the year w 1840 by Moritz Friedlander, David Loewenfeld and Simon Loewi, and the population of the settlement reached 327 people¹⁴. Friedenshütte invested not only in the development of the ironworks, but also supported welfare work. Already in 1843, they opened the first unlicensed school for the workers’ children, and in 1847 they signed an agreement with the town for the hereditary lease of the land intended as the site for building houses for their workers – and so commenced the construction of the “Gute Hoffnung” (Good Hope) housing district, where the Friedenshütte-Kaufhaus was later erected.

In 1848, the “Spring of Nations” led to the economic crisis in the market. Economic fluctuations undermined the development of Friedenshütte as well as the partners’ faith in its success. The situation induced Loewenfeld and Loewi to sell their shares to Friedlander, for 25 thousand thaler each. However, he also quickly realised the necessity to recapitalise the ironworks in order to modernise it. Finally, being unable to acquire sufficient financial means, he sold Friedenshütte with mining shares in Schwarzwald to Count Andrzej Maria Renard from Wielkie Strzelce, for 120 thousand thaler. The turbulent period for Schwarzwald continued, as in 1855 the count sold the ironworks with the remaining units and lands to the newly created company “Minerva” from Wrocław – Schlesische Hutten – Forst und Bergbau Gesellschaft (Silesian Ironworks – Forestry and Mining Company) for a record sum of 3,493,271 thaler, nowadays over 150 million PLN (the value of the ironworks was estimated as 200 thousand thaler, which equalled 3,340.8 kg of silver – currently 8.6 million PLN). The

niczo-Leśno-Górnicej) za rekordową sumę 3 493 271 talarów, obecnie ponad 150 mln PLN (wartość huty oszacowano na 200 tys. talarów, co było równe 3340,8 kg srebra – obecnie 8,6 mln PLN). Koncern założony przez wrocławskich, berlińskich i hamburskich akcjonariuszy dysponował kapitałem 5 mln talarów. Hrabia Renard był właścicielem 20% akcji i pełnił funkcję prezesa rady nadzorczej. Dzięki takiemu zastrzykowi gotówki spółka dokonała szeregu inwestycji: w 1856 powstał trzeci wielki piec napędzany maszyną parową o mocy 100 KM, a dwa lata później powstał kolejny. W wyniku tych działań liczba pracowników Friedenshütte przekroczyła 700 osób, a Schwarzwald miał już 1900 mieszkańców i dążył do niezależności względem miasta Bytomia. W 1864 w celu podkreślenia rangi Schwarzwaldu utworzono nowe drogi i ulice, a stare naprawiono. Uruchomiono nowe trasy przelotowych omnibusów konnych. Potrzeby mieszkańców i ich siłę nabywczą szybko zauważyli drobni przedsiębiorcy, którzy otworzyli małe sklepiki i zakłady usługowe.

Lata od 1867 aż do 1869 to chude lata dla spółki „Minerva”. Spadek cen surowców zmusił akcjonariuszy do sprzedaży posiadłości leśnych, zakładów hutniczych i nadeń górniczych, a ostatecznie do powołania nowej spółki akcyjnej. Została ona zorganizowana w 1871 roku przez hrabiego Karola Wolfganga von Ballestrema¹⁵ pod nazwą „Oberschlesische Eisenbahn-Bedarfs-Aktiengesellschaft”, w skrócie „Oberbedarf”, z kapitałem w wysokości 2,5 mln talarów, aby wykupić majątek zbankrutowanej spółki „Minerva” (wartość Friedenshütte oceniano na 438 tys. talarów). W tym samym, tj. 1871 roku powstała II Rzesza Niemiecka pod rządami Prus, które forsowały germanizację poddanych. Dla mieszkańców Schwarzwald, a zwłaszcza robotników oznaczało to kolejne problemy i represje. W tym samym roku Karol Miarka i Juliusz Ligoń utworzyli pierwszą na Górnym Śląsku „Spółkę Spożywczą Poczciwych Wiarusów” w Królewskiej Hucie¹⁶, która miała na celu pomoc robotnikom w uniezależnieniu się od właścicieli przemysłu i przeciwdziałanie germanizacji. Robotnicy kupując artykuły pierwszej potrzeby na kredyt nie mogli protestować w obawie przed utratą pracy.

Dyrekcja Huty podobnie jak inne zakłady oferowała szeroki wachlarz pakietów socjalnych, takich jak szkolnictwo czy mieszkania robotnicze, jednak nowym celem Friedenshütte stali się drobni kupcy, a w zasadzie próba przejęcia ich interesów, a wraz z nimi długów swoich pracowników. W Schwarzwaldzie grupa 40 drobnych sklepów długo opierała się działaniom dyrekcji, jednak ta, dysponując ogromnym kapitałem, wykupiła budynki, w których wynajmowali lokale owi sklepikarze. Rywalizacja spółdzielni spożywczych ze sklepami zależnymi od Huty rozpoczęła się na dobre, punktem kulminacyjnym stało się wybudowanie Friedenshütte-Kaufhaus. Korzystając z wielkiej fortuny i braku możliwości zrobienia kariery wojskowej, syn hrabiego Karola Wolfganga – Franz Karol W.L.A. Ballestrem rozpoczął karierę polityczną i w 1872 roku został posłem do Reichstagu w Berlinie. Tymczasem w Schwarzwaldzie, w celu poprawienia

concern founded by shareholders from Wrocław, Berlin and Hamburg had a capital of 5 million thaler. Count Renard owned 20% of shares and was the Chairman of the Board of Trustees. Thanks to such a cash injection, the company made several investments: in 1856 the third blast furnace was added powered by a 100 KM steam engine, and two years later another one. As a result, the number of employees in the Friedenshütte exceeded 700 people, while Schwarzwald could boast 1900 inhabitants and wished to become independent of the town of Bytom. In 1864 to emphasise the rank of Schwarzwald, new roads and streets were laid, the old ones were repaired and new thoroughfares for horse omnibuses were opened. The needs of residents and their spending power were quickly noticed by small businessmen who opened corner shops and services.

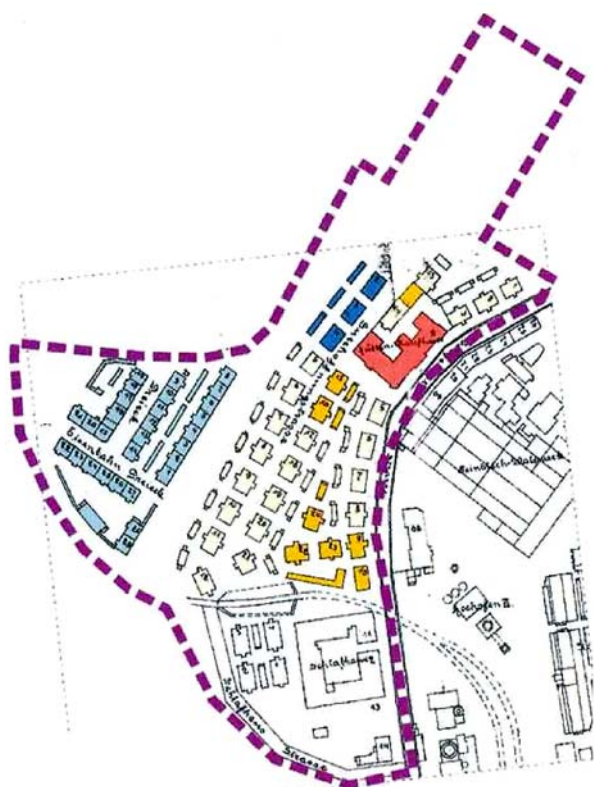
The years between 1867 and 1869, were the lean years for the “Minerva” company. The decline in the prices of pig iron forced shareholders to sell the woods, ironworks and mining shares, and ultimately to establish a new joint-stock company. It was organised in 1871 by Count Karl Wolfgang von Ballestrem¹⁵ under the name “Oberschlesische Eisenbahn-Bedarfs-Aktiengesellschaft”, “Oberbedarf” in short, with the capital of 2.5 million thaler, to buy out the property of the bankrupt “Minerva” company (the value of Friedenshütte was assessed at 438 thousand thaler). In the same year 1871, the II German Reich was created under the rule of Prussia who forced Germanisation of their subjects. For the inhabitants of Schwarzwald, especially workers, it meant additional problems and repressions. In the same year, Karol Miarka and Juliusz Ligoń founded the first in Upper Silesia “Spółkę Spożywczą Poczciwych Wiarusów” (a foodstuff co-operative) in Królewska Huta¹⁶, which was to help workers to become independent of factory owners and Germanisation. Buying necessities on credit, workers could not protest for fear of losing their jobs.

The management, like in other workplaces, offered a wide range of welfare benefits such as education or housing for employees; but the new target of Friedenshütte were small tradesmen, or more precisely an attempt at taking over their businesses, and consequently debts of company workers. In Schwarzwald, a group of 40 small shops long resisted the pressure of the management; however, the latter having immense wealth at their disposal bought the buildings which the shopkeepers rented. The rivalry between foodstuff cooperatives and shops dependent from the ironworks became serious, and reached its climax with erecting the Friedenshütte – Kaufhaus. Using his great fortune and having no chance of a military career, the son of Count Karl Wolfgang – Franz Karol W.L.A. Ballestrem turned to politics, and since 1872 was an MP for the Reichstag in Berlin. In the meantime in Schwarzwald, in order to improve their image, the steel plant management made several more welfare investments: on the one hand supporting the community, on the other increasing work efficiency. In 1873, they built a new school, and two

Ryc. 1. Friedenshütte – panorama z 1906 r. Rycina [w:] <http://www.wirtualnaruda.pl/BK/1295-BK.pdf>

Fig.1. Friedenshutte — panorama from 1906. Sketch [in:] <http://www.wirtualnaruda.pl/BK/1295-BK.pdf>

Ryc. 2. Kolonia robotnicza „Kaufhaus” — mapa z 1910 r. [w:] <http://www.wirtualnaruda.pl/BK/1295-BK.pdf>

Fig.2. Workers' colony "Kaufhaus" — map from 1910. Map [in:] <http://www.wirtualnaruda.pl/BK/1295-BK.pdf>

swojego wizerunku dyrekcja huty podjęła szereg kolejnych inwestycji społecznych, z jednej strony wspierających ludność, z drugiej zwiększających efektywność pracy. W 1873 wybudowała nową szkołę i dwa lata później utworzyła instytucję opieki nad sierotami. W 1877 „nowa szkoła” otrzymała status szkoły powszechnej. Liczba pracowników Friedenshütte stale rosła i przekroczyła liczbę mieszkańców Schwarzwald. Brak wykwalifikowanej kadry stał się głównym problemem rozwijającego się zakładu, zwłaszcza że w 1884 huta uruchomiła pierwszą stalownię tomasowską i utworzyła nowoczesną koksownię, korzystającą z systemu Hoffmanna. Konieczny stał się dalszy rozwój osiedla Gute Hoffnung, dlatego jeszcze w tym samym roku powstał centralny wodociąg. Już rok później ukończono budowę kolejnych 26 domów

Ryc. 3 Kaufhaus w 1. połowie XX wieku na archiwalnej pocztówce. Pocztówka [w:] archiwum autora

Fig.3 Kaufhaus in the 1st half of the 20th century on an archive postcard. Postcard [in:] author's archive

years later they founded an institution to take care of orphans. In 1877, the “new school” was given the status of a primary school. The number of workers in the Friedenshütte constantly grew and exceeded the population of Schwarzwald. Lack of qualified cadre became the main problem for the developing plant; particularly since in 1884 the steel mill introduced the Thomas process and opened a modern coking plant using the Hoffmann system. A further development of the Gute Hoffnung housing estate became absolutely necessary, therefore, still in the same year the central water supply system was built. A year later the construction of another 26 houses was completed, and the first hospital (a barrack with three rooms) was opened in the steel plant. This dynamic development was suddenly interrupted by a tragedy in 1887, when at night on July 24–25 there was a huge explosion in the boiler house. 10 people died and 50 were seriously injured in the accident. Material losses were equally high¹⁷: several key devices and buildings were destroyed, including 20 upper boilers and 44 lower boilers, the blast furnaces II and IV were seriously damaged, as were the foundry roof, ore loading ramps, all steam, gas and air pipes (boiler room – blast furnaces), the coking plant and rolling mill. By the efforts of the managing director, Eduard Meier¹⁸, it was possible to save the plant and still in the same year open the open-hearth plant. At the same time, to appease the workers' discontent, the management founded the fire brigade

mieszkalnych, a na terenie huty powstał pierwszy szpital (barak o trzech salach). Dynamiczny rozwój został zatrzymany tragedią w 1887 roku, w nocy z 24 na 25 lipca, kiedy to doszło do wielkiego wybuchu w kotłowni. W wyniku wypadku śmierć poniosło 10 osób, a 50 osób było ciężko rannych. Straty materialne huty były równie wysokie¹⁷, zniszczeniu uległo szereg kluczowych urządzeń i zabudowań, w tym 20 kotłów górnych i 44 kotły dolne, poważnie uszkodzone zostały wielkie piece II i IV, dach odlewni, rampy przeładunkowe rudy, wszystkie przewody parowe, gazowe i powietrzne łączące kotłownię i wielkie piece, koksownia i walcownia. Staraniem generalnego dyrektora Eduarda Meiera¹⁸ udało się wyprowadzić zakład na prostą i jeszcze w tym samym roku uruchomić stalownię martenowską. Jednocześnie w celu załagodzenia nastrojów pracowniczych huta ufundowała straż pożarną i zainstalowała oświetlenie elektryczne. Kolejnym ciosem dla huty było fiasko starań o wyodrębnienie Schwarzwaldu z Bytomia. W 1891 roku miasto Bytom potwierdziło integralność Schwarzwaldu i obiecało przejęcie wielu obowiązków od zakładu. Samorząd przejął między innymi opiekę nad sierotami, skraplanie ulic¹⁹, kwestie bezpieczeństwa oraz wybudował nowe szkoły i budynek ekspozytury administracyjnej. Wpływ Friedenshütte na politykę lokalną i życie mieszkańców został ograniczony. Huta nie dała za wygraną, zwłaszcza że produkcja²⁰ Friedenshütte na tyle wzrosła, iż brakowało zarówno surowca do przetopienia, jak i znacząco zwiększyło się zapotrzebowanie energetyczne, wymagające wzmożenia eksploatacji górniczej. W 1883 roku do Rudy przybył Franciszek Pieler (Starszy)²¹, obejmując stanowisko dyrektora generalnego oraz radcy górniczego hrabiego Ballestrema. W 1898 roku miasto Bytom zdecydowało się sprzedać górniczy areał Schwarzwaldu i udziały w działających kopalniach (Oberbedarf zdołał wykupić 46%). Koncern scalił rozdrobnione nadania górnicze w wyniku wymiany z pozostałymi nabywającymi (hrabia Donnersmarck i Schaffgotsch), przygotowując się do stworzenia kopalni przylegającej do Friedenshütte. Znamienny dla zarządu huty i okoliczności determinujących powstanie Friedenshütte-Kaufhaus stał się rok 1889, kiedy to doszło do wielkiego strajku. Czternaście tysięcy górników górnośląskich pokazało siłę spółdzielni spożywczych i samorządności robotników. Hegemonia huty została zachwiana. Dla dyrekcji Friedenshütte były to wyraźne sygnały świadczące o konieczności podjęcia kompleksowych działań socjalnych poprawiających warunki życia pracowników. Huta kontratakowała, dobudowując, jeszcze w tym samym roku, 15 budynków mieszkalnych na osiedlu Gute Hoffnug, a hrabia Franz von Ballestrem, w celu poprawienia wizerunku koncernu, ufundował dla swoich pracowników ośrodek wypoczynkowy w Głucholazach. W 1897 powstał na terenie Friedenshütte urząd pocztowy, a rok później elektrownia. W kolejnym roku rozpoczęto tworzenie kopalni „Friedensgrube” (kopalnia Pokój). W tym samym, 1899 roku w dniu 5 listopada Schwarzwald uzyskał ważne, nowe połączenie komunikacyjne. Wzdłuż dzisiejszej ul. Niedurnego po-

and had electric light installed. The steel plant suffered another blow at the failure of separating Schwarzwald from Bytom. In 1891, the town of Bytom confirmed the integral character of Schwarzwald and promised to take over many duties from the plant. Among other, the local authority took over the care of orphans, sprinkling the streets¹⁹, questions of safety, as well as built new schools and the administrative office building. The influence of Friedenshutte on local politics and the life of inhabitants became limited. The steel plant did not give up, especially as the output²⁰ of Friedenshutte increased so much that they did not have enough raw material for smelting, and increased the demand for energy which, in turn, required intensified mining. In 1883, Franciszek Pieler (the Elder)²¹ arrived in Ruda to become the managing director and the mining counselor to Count Ballestrem. In 1898, the town of Bytom decided to sell mining area of Schwarzwald and shares in the operating mines (Oberbedarf managed to purchase 46%). The concern merged fragmented mining plots by means of exchanges with the other buyers (Counts Donnersmarck and Schaffgotsch), in preparation to creating a mine adjoining Friedenshutte. The year 1889, when the great strike occurred, became significant for the management of the steel mill and the circumstances that determines creating the Friedenshutte-Kaufhaus. Fourteen thousand of Upper-Silesian miners demonstrated the power of foodstuff cooperatives and the workers' autonomy. The hegemony of the steel plant was undermined. For the management of Friedenshutte it clearly signalled the necessity to introduce a complex welfare programme improving the living standards of their employees. The plant countered by building 15 more houses in the Gute Hoffnug housing area in the same year, and in order to improve the image of the concern Count Franz von Ballestrem founded a holiday centre in Głucholazy for his employees. In 1897, a post office was opened in Friedenshutte, and a year later a power station. The following year the “Friedensgrube” mine (Pokój mine) began to emerge. In the same year 1899, on November 5, Schwarzwald acquired a new, important communications connection: a tramline was built (nowadays tramline no 9)²² along the present-day Niedurnego St. In 1901, a “new” hospital was built from the funds of an autonomous health-insurance fund in Friedenshutte. At the same time, when the world was amazed by the news of the Wright Brothers' first flight, the Gute Hofnung housing district was expanded to encompass the building along present-day Podgórze St., which finally determined the district's boundaries. They were buildings with a much higher standard than those previously built, intended for the supervisory officials. The next investment, in the year 1904, was building the so called primary school II exclusively for the children from the steelworks district, as well as a cold store with an ice factory producing 4 tonnes a day. The crowning investment of the steelworks was completion of the 4-storey Friedenshutte-Kaufhaus department store, modelled on the department stores in Berlin²³, with the

wstała linia tramwajowa (obecna trasa tramwaju nr 9)²². W 1901 roku wybudowano nowy szpital ze środków autonomicznej kasy chorych Friedenshütte. W tym samym czasie, gdy świat obiegła informacja o pierwszym locie braci Wright, osiedle Gute Hoffnung zostało rozszerzone o budynki przy dzisiejszej ul. Podgórze, co ostatecznie wyznaczyło granice osiedla. Były to budynki o znacznie wyższym standardzie niż dotychczas budowane, przeznaczone dla wyższej kadry dozorowej. Kolejną inwestycją dla huty było wybudowanie w roku 1904 tzw. II szkoły powszechnej, wyłącznie dla dzieci z hutniczego osiedla, oraz chłodni wraz z wytwórnią lodu o wydajności 4 ton dziennie. Ukoronowaniem inwestycji huty było ukończenie 4-kondygnacyjnego domu handlowego Friedenshütte-Kaufhaus, wzorowanego na berlińskich²³ domach handlowych, o powierzchni przekraczającej 6000 m², w skład którego wchodziły ubojnia, chłodnia, spichlerz, zakład fryzjerski oraz 3 restauracje. Lokowany na osiedlu Gute Hoffnug²⁴, wkomponowany w zabudowę mieszkaniową przy dzisiejszej ul. Niedurnego, dominował w przestrzeni zarówno kubaturą, jak i wysokością. Bogato zdobiony secesyjnymi motywami, stanowił awangardę wśród prostych ceglanych familoków²⁵.

Wobec powyższych wydarzeń i na podstawie przeprowadzonej analizy historycznej można postawić hipotezę, iż to hrabia Franz von Ballestrem²⁶ był pomysłodawcą powstania w Schwarzwaldzie domu handlowego – Friedenshütte-Kaufhaus. Stała obecność grafa w stolicy Cesarstwa umożliwiała mu bezpośredni kontakt z powstającymi tam obiektami handlu, jak np. sieci Herman Tietz, i obserwację wpływu tych przedsięwzięć na społeczeństwo i powstającą klasę średnią. Strajk górników oraz podjęcie rywalizacji przez drobnych sklepikarzy i śląskie spółdzielnie spożywcze wymagały odpowiedzi. Dom handlowy stanowił najlepszą z możliwych. Nie tylko stał się symbolem nowoczesności koncernu Oberbedarf i samej Friedenshütte, ale również powodem do dumy dla jej pracowników. Drobni sklepikarze nie mieli szans w porównaniu z nowoczesnym podejściem do klienta oferowanym w domu handlowym. Stałe i w dodatku niskie ceny, gwarancje oraz szeroka gama oferowanych towarów unieszkodliwiły konkurencję. Jednocześnie Friedenshütte-Kaufhaus był magnesem dla nowych, wykwalifikowanych pracowników, tak potrzebnych w dynamicznie rozwijającym się koncernie. Niesamowity w swojej skali popyt na siłę roboczą doprowadził do wyścigu i rywalizacji kapitalistów, licytujących się kto da więcej swoim pracownikom. Zatrudnieni w powiązanych zakładach Oberbedarf mogli cieszyć się dodatkowymi przywilejami, np. bonami pracowniczymi. Były one szczególnie przydatne w okresie I wojny światowej, kiedy bez nich nie można było dokonać zakupów. W efekcie powstał system zamkniętego przepływu kapitału, całkowicie uzależniający pracowników od huty. Nie bez znaczenia dla sprawy była też pozycja kobiet w śląskich gospodarstwach domowych – wraz z powstaniem Friedenshütte – Kaufhaus znalazły się one w gronie nowoczesnych, „wyzwolonych” kobiet²⁷, otrzymując nowe miejsce spotkań. Dla polskich imigrantów zarobkowych,

Ryc. 4. Kaufhaus przed rewaloryzacją. Fot. [w:] archiwum autora
Fig. 4 a, b Kaufhaus before revalorisation. Photo: [in:] author's archive

floor space over 6000m², which included an abattoir, a cold store, a granary, a hairdresser's and 3 restaurants. Located in the Gute Hoffnug²⁴ district, integrated with the housing along present-day Niedurnego St., it dominated the space both with its cubic capacity and height. Lavishly decorated with Art Nouveau motifs it constituted an avant-garde among simple brick 'familoks' (family houses)²⁵.

In view of the above described events and on the basis of the carried out historical analysis, it can be claimed that Graf Franz von Ballestrem²⁶ was the brains behind the creation of the Friedenshütte-Kaufhaus department store in Schwarzwald. The constant presence Graf in the capital of the Empire allowed him a direct contact with commercial objects created there, such as e.g. Herman Tietz store chain, as well as observation of the impact those enterprises had on the society and the emerging middle class. The miners' strike, the competition with shopkeepers and Silesian foodstuff cooperatives required a response. A department store was the best possible one. Not only did it become a symbol of modernity of the Oberbedarf concern and the Friedenshütte itself, but also the pride of the company's employees. Small shopkeepers did not stand a chance in comparison with the modern approach to the customer offered in a department store. Fixed and low prices, warranties and a wide range of offered goods neutralised the competition. At the same time, Friedenshütte-Kaufhaus was a magnet for new qualified employees so badly needed

pochozących z zaboru rosyjskiego był to przeskok cywilizacyjny²⁸, a dla klasy średniej²⁹ oczekiwany powiew nowoczesności metropolitarnej. Prawdopodobnie, aby to podkreślić, architekt domu handlowego zdecydował się na modernistyczno-secesyjny charakter zdobniczy obiektu, jednak korespondujący z istniejącą zabudową, poprzez użycie cegły i ozdób wykonanych z klinkieru.

4. CECHY ARCHITEKTONICZNE FRIEDENSHÜTTE-KAUFHAUS Z ROKU 1904

Budynek wybudowany został w stylu modernistycznym z elementami secesji. Autor projektu jest nieznany. Do dnia dzisiejszego nie odnaleziono żadnych rysunków ani planów z jego budowy. Dom towarowy Friedenshütte-Kaufhaus był obiektem wolnostojącym, w linii zabudowy Morgenroth Strasse (obecnie ulica Niedurnego) na zakręcie drogi. Powierzchnia zabudowy budynku wynosiła 1655 m², powierzchnia użytkowa 6382 m², a kubatura to 85 935 m³.

Budynek został wybudowany z użyciem konstrukcji słupowo-płytowej, wykonanej ze stalowych belek teowych, zalanych cementem i obudowanych cegłą. Zastosowano stropy Kleina typu lekkiego, o płycie ceramicznej z cegieł pełnych, zbrojonych płaskownikami 3 × 25 mm, co drugi rząd cegieł. Całość stropu została oparta na belkach stalowych o wysokości 320 mm. Ceglaną płytę zasypano żużlem pohutniczym, a na nim ułożono legary drewniane podtrzymujące deskowanie podłogi.

Rzut budynku był nieregularny i zbliżony do litery „L”, o zaokrąglonym narożu będącym połączeniem litery „F” (od strony ul. Niedurnego) z literą „C” (od strony ul. Pileckiego). Obiekt po wybudowaniu miał trzy kondygnacje naziemne, z piwnicami i poddaszem magazynowym.

Bryła budynku była mocno rozczłonkowana, przykryto ją stromym dachem mansardowym. Zaprojektowano elewację z dwoma ozdobnymi fasadami od Morgenroth Strasse (ulicy Niedurnego) i Guttehoffnung Strasse (ulicy Pileckiego), które zaakcentowano pseudoryzalitami, gzymsikami ceglanyymi oraz hełmem z dachem, nawiązującym do woli oczek, znajdujących się w dolnej części mansardy. Pomiedzy oknami a gzymsami międzykondygnacyjnymi z glazurowanych cegieł umieszczono płyciny dekorowane płytkami ceramicznymi, o ozdobnym, szachownicowym układzie w kolorze szmaragdowej zieleni i czekoladowego brązu. Elementami dekorującymi, które występowały na całej elewacji, były lizeny, akcentowane poprzez ciemną glazurowaną cegłę (czekoladowy brąz) oraz dekoracja niczym fryz³⁰ wieńczący z motywem stylizowanych liści, wykonanych z glazurowanych kształtek ceramicznych. Elewacja tylna od podwórza trójkondygnacyjna, ceglana, miała charakter przemysłowy, z dwoma ramionami, silnie rozczłonkowanymi. Składała się z dwóch elewacji szczytowych skrzydła północnego i skrzydła środkowego oraz siedmiu elewacji wewnętrznych, zlokalizowanych wokół dwóch podwórz. Nadokienniki i parapety ceglane w większości

in the dynamically developing concern. The demand for labour, unique in its scale, led to a race and a rivalry among capitalists as to who could offer more to their prospective workers. Those employed in the related plants of Oberbedarf could enjoy additional privileges, such as e.g. employee vouchers. They were particularly useful during World War I when doing shopping was impossible without them. In consequence a financial closed-circuit system was created, making the workers completely dependent on the steel mill. Not to be ignored was the position of women in Silesian households who, with the creation of the Friedenshütte-Kaufhaus, found themselves among modern, “liberated” women²⁷ as they acquired a new meeting venue. For Polish economic emigrants from the lands occupied by Russia it was a leap forward in civilisation²⁸, while for the middle class²⁹ an expected hint of metropolitan modernity. Probably in order to emphasise that, the architect of the department store decided on the modernist-Art Nouveau character of the object decorations, though corresponding to the existing buildings through the use of brick and ornaments made from clinker.

4. ARCHITECTONIC FEATURES OF THE FRIEDENSHÜTTE-KAUFHAUS FROM 1904

The edifice was built in the modernist style with elements of Art Nouveau. The author of the design is unknown. Until today no sketches or plans from its construction have been found. The Friedenshütte-Kaufhaus department store was a detached building, along the Morgenroth Strasse (currently Niedurnego Street) building development line, on the bend of the road. Its gross covered area equalled 1655 m², utility area 6,382 m², and the cubic capacity was 85,935 m³.

The building was erected using the column-and-slab construction made from T-shaped steel beams, poured over with concrete and lined with brick. The light Klein brick infill floor was used, with a ceramic slab from full bricks, reinforced with flat bars 3 × 25 mm inserted every other row of bricks. The whole floor was resting on steel beams 320 mm high. The brick slab was covered with slag on which wooden joists were laid to support the floorboards.

The plan of the building was irregular and resembled the letter “L” with a rounded corner being a combination of the letter “F” (from Niedurnego St.) with the letter “C” (from Pileckiego St.). After completion, the object had three storeys above ground with cellars and a storage attic.

The body of the building was segmented, and covered with a steep gambrel roof. The elevations were designed with two ornamental facades from Morgenroth Strasse (Niedurnego Street) and Guttehoffnung Strasse (Pileckiego Street), which were highlighted with pseudo-risalits, brick cornices and a cupola roof alluding to the ox-eye windows located in the lower section of the gambrel. Between windows and intermediate

były wysunięte poza linię elewacji, a część zlicowana z elewacją. Pierwszą od drugiej kondygnacji oddzielał gzyms międzykondygnacyjny, utworzony z ukośnie ułożonych cegieł.

Zasadniczo elewacje budynku od reprezentacyjnej strony przy ul. Niedurnego (sześciosiowa rozdzielona w środku frontową klatką) i ul. Pileckiego (sześciosiowa rozdzielona w środku frontową klatką) były połączone łukową elewacją trójosiową, spójnie łączącą się z elewacjami sąsiednich ulic. Każda oś (ul. Niedurnego i ul. Pileckiego) składała się z dużej witryny sklepowej w parterze. Kolejną kondygnację przyozdobiono dwoma oknami, w kształcie poziomego prostokąta, a każde z nich było sześciopodziałowe (trójdzielne, trójpoziomowe). Na kondygnacji następnej znajdowały się cztery okna w kształcie pionowego prostokąta, czteropodziałowe (dwudzielne, dwupoziomowe). Dach mansardowy w poziomie poddasza posiadał wole oczko. Nadproża ze stalowych belek zostały przyozdobione i zaakcentowane nadokiennikiem z cegły na sztorc. Parapety z glazurowanych kształtek wykonano w kolorze szmaragdowej zieleni, w układzie schodkowym. Fasadowe klatki schodowe zaakcentowane zostały oknami triforyjnymi, a poszczególne części przedzielono ceglany filarkami oraz eliptycznymi oknami.

5. HISTORIA DOMU HANDLOWEGO KAUFHAUS RUDA ŚLĄSKA

Obiekt został otwarty w 1904 roku, w okresie świetności Friedenshütte, kiedy to zakład był odpowiedzialny za 25% produkcji stali na Górnym Śląsku. Początkowo jako typowy dom handlowy pełnił rolę ekonomicznego i społecznego centrum Schwarzwald. Oprócz najróżniejszych działów: spożywczego, tekstylnego, galanteryjnego itp., mógł pochwalić się również usługami, takimi jak na przykład trzy restauracje, bar oraz zakład fryzjerski. Obiekt mieścił w sobie także spichlerz, rzeźnię i ubojnię, chłodnię, wanny rybne. Charakteru dodawały mu liczne windy osobowe, towarowe oraz techniczne. Wnętrza charakteryzowała jednorodność, bogato zdobione, przeważnie otwarte klatki schodowe.

Okres I wojny światowej oszczędził Schwarzwald. Jednak Friedenshütte-Kaufhaus ograniczył sprzedaż towarów tylko do bonów hutniczo-górnich, co skrzętnie wykorzystwała konkurencja w polityce marketingowej³¹.

W 1922 roku w wyniku podziału Śląska doszło do przekazania Polsce terytorium Schwarzwald i zmiany nazwy miejscowości na Nowy Bytom³², który przypisano do powiatu świętochłowickiego. Jednocześnie majątek spółki „Oberbedarf” został podzielony na część polską i niemiecką. Friedenshütte wkrótce otrzymała nazwę Friedenshütte AG (spółka akcyjna³³), a dyrekcja zyskała polskich członków. Pomimo zmian państwowych obiekt nadal pełnił dotychczasowe funkcje. Planowano nawet rozbudowę skrzydła od strony ul. Pileckiego, które domykałoby kwartał, jednak braki finansowe udaremniły te zamierzenia³⁴. Około roku 1929 zdecydowano się na

cornices from glazed brick, there were panels decorated with ceramic tiles, in a decorative chequered pattern in emerald green and chocolate brown. The decorative elements that occurred on the whole elevation were lesenes highlighted with dark (chocolate brown) glazed brick, and a crowning frieze-like decoration³⁰ with the motif of stylised leaves made from glazed ceramic profiles. From the backyard, the back, three-storey, brick elevation had an industrial character, with two much segmented sections. It comprised the two gable elevations of the north and central wings, and seven internal elevations located around two inner yards. Brick window headers and window sills mostly protruded from the elevation, and some were flush with the elevation. The first and second storeys were separated with an intermediate cornice made from diagonally laid bricks.

Basically, elevations of the building on its formal side along Niedurnego St. (six-axial separated by the front stairwell in the middle) and Pileckiego St. (six-axial separated by the front stairwell in the middle) were linked by an arched 3-axial elevation, smoothly merging with elevations along neighbouring streets. Each axis (Niedurnego St. and Pileckiego St.) consisted of a large window display on the ground floor. The next storey was decorated with two windows in the shape of a horizontal rectangle, each of which had six lights (three sections, two levels). On the next storey there were four windows in the shape of a vertical, four-light (two sections, two levels) rectangle. At the attic level the gambrel roof had an ox-eye window. Lintels from steel beams were decorated and highlighted with window-headers from upright-set bricks. Window sills were made from emerald green glazed shaped bricks laid in the step-like arrangement. The façade stairwells were highlighted by triforial windows, and particular sections were separated by brick columns and elliptic windows.

5. HISTORY OF THE KAUFHAUS RUDA ŚLĄSKA DEPARTMENT STORE

The object was opened in 1904, at the heyday of Friedenshütte, when the plant was responsible for 25% of steel production in Upper Silesia. Initially, as a typical department store it served as an economic and social hub of Schwarzwald. Besides various departments: groceries, textiles, accessories etc., it could boast services such as, for instance: three restaurants, a bar and a hairdresser's. The object also contained a granary, an abattoir, a cold store and fish tubs. Numerous passenger, service and maintenance lifts added to its character. The interiors were open-plan, with lavishly decorated, mostly open stairwells.

World War I passed Schwarzwald by. Friedenshütte-Kaufhaus restricted their sale of goods only to employee vouchers, which was immediately used by their competitors in marketing policy³¹.

In 1922, as a result of the division of Silesia, Poland obtained the territory of Schwarzwald so the name was changed to Nowy Bytom³² which was assigned to

przebudowę poddasza i zmianę funkcji z magazynowej na mieszkalną. W tym celu usunięto wole oczka i zastąpiono je pionowymi oknami, dokonując podziału przestrzeni na pokoje o powierzchni około 30 m². Tuż przed wojną, w celu sterowania ogniem z wybudowanych po sąsiedzku elementów bojowych Warownego Obszaru Śląsk, nad klatką C wybudowano wieżyczkę strzelniczo-obszerną. Podczas działań wojennych ucierpiał narożnik budynku przy ul. Niedurnego, który został naprawiony prowizorycznie.

Zakończenie wojny przyniosło kolejne modyfikacje domu handlowego. Od tej chwili tylko parter realizował dotychczasowe funkcje handlowe, dwie kolejne kondygnacje zostały przeznaczone na biura Huty Pokój³⁵. Część pomieszczeń została przeznaczona na szkołę muzyczną. Rozpoczęła się manipulacja przy układzie piwnic i powolna ich degradacja wraz z budową schronu przeciwlotniczego na potrzeby dyrekcji od strony ul. Pileckiego. Ranga miasta i zakładu wzrosła, w wyniku czego w 1950 powstaje powiat nowobytowski, a w 1959 roku miasto Ruda Śląska, z centrum administracyjnym przy ul. Niedurnego. W kolejnych latach dochodzi do zmiany właściciela. Budynek objął powiatowy oddział PSS „Społem – Ruda Śląska”. Na parterze powstał sklep, piętra zajęły biura spółdzielni. W okresie reglamentacji towarów to tu były drukowane, cięte i dystrybuowane talony żywieniowe dla całego miasta Ruda Śląska, które w szczytowym okresie zamieszkiwało 190 tys. mieszkańców.

Po upadku komunizmu obiekt nadal należał do PSS „Społem”, lecz jako sklep spożywczy stał się ekonomicznie zupełnie niewydolny. Zmiany wolnorynkowe wymuszały podnajmowanie lokali na rzecz mniejszych sklepów i usług. Witryny zostały podzielone na małe sklepiki z wejściem od zewnątrz, idea domu handlowego została zachwiana. Z końcem lat 90. brak środków i fatalny stan techniczny, jak i finansowy firmy doprowadził do sprzedaży „Kaufhausu”³⁶ na rzecz prywatnego inwestora 31 XII 1999 roku. Od tego czasu rozpoczęły się prace rewitalizacyjne.

6. STAN BUDYNKU POPRZEDZAJĄCY PRACE KONSERWATORSKIE

Kolejne instytucje mieszczące się w gmachu Friedenshütte-Kaufhaus dokonywały wielu modyfikacji funkcji i zaburzały jednoprzestrzenny charakter wnętrza. Na przestrzeni lat utworzono 302 pomieszczenia na 4 kondygnacjach nadziemnych i jednej podziemnej budynku, zgodnie z inwentaryzacją z 1991 roku, wykonaną przez PSS „Społem”.

Część wydzielonych pomieszczeń była stawiana bezpośrednio na starym parkiecie sklepowym lub deskach. Murowane ściany działowe stanowiły duże obciążenie, z czego najgorsze dla konstrukcji stropu były te, które zostały ustawione równolegle do belek stropowych, w połowie odległości pomiędzy nimi. Przeprowadzane remonty polegały na doklejananiu kolejnych warstw wykładzin i laminatów, powodujących gnicie parkietu.

Świętochłowice County. At the same time, the assets of the “Oberbedarf” company were divided into the Polish and German parts. Friedenshütte was soon renamed Friedenshütte AG (joint-stock company³³), and the management included Polish members. Despite national-state changes the object still served its previous functions. It was even planned to expand the wing on the side of Pilecki St., which would enclose the quarter, however financial problems frustrated those intentions³⁴. Around the year 1929, it was decided to convert the attic and change its function from storage to housing. For that reason ox-eye windows were removed and replaced with vertical ones, also dividing the space into approx. 30 m² rooms. Just before the war, a firing-observation turret was built over staircase C in order to direct fire from the battle elements of the defence points of the Fortified Area of Silesia, built in the vicinity. During the war, the corner of the building in Niedurnego St. was damaged and later temporarily repaired.

The end of the war brought about more modifications of the department store. Since then, previous commercial functions were realised only on the ground floor; the two other storeys were adapted as offices of the Pokój Steelworks³⁵. Some rooms were designated for a music school. It commenced manipulations in the layout of the cellars and their slow degradation connected to the construction of an air-raid shelter for the management on the side of Pileckiego St. The rank of the town and the steelworks increased, as a result of which the Nowy Bytom County was created in 1950 and in 1959 the town of Ruda Śląska with its administrative centre in Niedurnego St. In the following years the owner changed. The building was taken over by the county branch of “PSS Społem – Ruda Śląska”. On the ground floor there was a shop, while upper storeys were occupied by the cooperative offices. In the period of rationing goods, it was here that food coupons were printed, cut and distributed for the whole town of Ruda Śląska which, in its heyday, was inhabited by 190 thousand people.

After the fall of communism, the object still belonged to the PSS Społem which, as a grocery store, became completely economically inefficient. Free-market changes enforced letting out space to other, smaller shops and services. Shop windows were split into small shops with an entrance from the outside, and the whole idea of a department store was upset. Towards the end of the 1990s, the lack of funds and the catastrophic technical and financial state of the firm led to the sale of the “Kaufhaus”³⁶ to a private investor on December 31, 1999. Then revitalization work began.

6. STATE OF THE BUILDING PRECEDING CONSERVATION WORK

Subsequent institutions housed in the edifice of the Friedenshütte-Kaufhaus repeatedly modified its functions and distorted the open-plan character of the interior. During the years, 302 rooms were made on 4 above-ground and one underground storey of the build-

Ryc. 5 Kaufhaus po rewaloryzacji. Fot. [w:] archiwum autora, kwiecień 2018

Fig.5 Kaufhaus after revalorisation. Photo: [in:] author's archive, April 2018

Ryc. 6 Kaufhaus po rewaloryzacji. Fot. [w:] archiwum autora, kwiecień 2018

Fig.6 Kaufhaus after revalorisation. Photo: [in:] author's archive, April 2018

Dodatkowe nieprzewidziane obciążenia pojawiły się również w wyniku zabudowania strychu, który wcześniej pełnił rolę spichlerza, na potrzeby mieszkalne, najprawdopodobniej w 1929 roku. W wyniku tych działań na poddaszu powstało 55 pomieszczeń. Dodatkowo pomieszczenia posiadały strop pośredni, równoległy do podłogi, wpisany wewnątrz powstałych trapezów utworzonych w przekroju dachu mansardowego. Wole oczka zostały zastąpione oknami pionowymi, które wcięły się w bryłę dachu, tworząc olbrzymie parapety wykonane z papy. Pustki pomiędzy pomieszczeniami a konstrukcją dachu były wykorzystywane w celach magazynowych.

W 1938 roku w wyniku przygotowań prewencyjnych Polski do wojny, w ramach budowy Warownego Obszaru Śląsk, powstała prowizoryczna wieżyczka obserwacyjno-strzelnicza na szczycie południowo-zachodniej klatki C od strony ul. Pileckiego. Konstrukcja klatki schodowej, aby wytrzymać olbrzymi nacisk żelbetowej kostki nadwieszanej nad biegiem stopni, została doposażona w 3 warstwy ścian. Pomimo swojej tymczasowości, ze względu na strategiczne położenie pozostała nietknięta, powodując poważne uszkodzenia konstrukcji klatki schodowej. Ciała wieżyczki pod wpływem eksploatacji górniczej, jak również w wyniku drgań wywoływanych przez przejeżdżające tramwaje, zaczęła się osuwać i odchylać od pionu, grożąc zawaleniem.

Zmiany funkcjonalne dotknęły najbardziej poziom piwnic. W wyniku licznych podziałów i замуrowania otworów napowietrzających, zakopania naświetli i pomieszczeń „wystających” podziemnie poza lico murów zewnętrznych, doszło do zaburzenia systemu wentylacyjnego kondygnacji. Podwyższona wilgotność prowadziła do degradacji metalowych belek tworzących stropy oraz cegieł, aż do utraty stabilności układu. System kanalizacji budynku, ulokowany pod posadzką piwnicy, która znajdowała się poniżej poziomu kanalizacji drogi, uległ zamuleniu. Niewłaściwa eksploatacja i brak konserwacji doprowadziły do zalania najniższych punktów.

Szereg drobnych sklepów z wieloma wejściami od strony okalających ulic spowodował rozczłonkowanie dawnych witryn na mniejsze otwory okienne, całkowicie zaburzając charakter elewacji. Na piętrach doszło do podobnych działań. Częstość zwyczajem najemców był montaż dostępnej w danym czasie stolarki znacząco odbiegającej swoim wyglądem i gabarytami od pierwotnego.

Dach pokryty dachówką ceramiczną, karpiówką układaną w „koronkę”, uległ znaczącej degradacji. Ubytki, jak również kruszenie się materiału, powodowały liczne przecieki. Na dachówkach zalegała warstwa mchów. Cała obróbka blacharska, jak i rurarz rynien wymagały natychmiastowej wymiany. Brak napraw i postępująca korozja prowadziły do zaciekania do wnętrza opadów deszczu i śniegu. Dewastacji uległy pomieszczenia mieszkalne na poddaszu, a na elewacji doszło do wypłukania fug, co doprowadziło do wypadania cegieł. Podatne na korozję stalowe, wieloprzestrzenne kratownice dachu w najbardziej zagrożonych miejscach w rejonie klatki E były łatane wielokrotnie.

ing, according to the inventory from 1991 carried out by the “PSS Społem”.

Some of the room partitions were put directly on the old shop parquet or plank floor. Masonry partition walls constituted a heavy load, of which the worst for the floor construction were those that were placed parallel to the floor beams, half-way between them. Renovations that were carried out involved merely adding more layers of sheet flooring and laminates, causing the parquet to rot.

Additional unforeseen load also appeared as a result of adapting the attic, which had previously served as a granary, for housing purposes most probably in 1929. In consequence, 55 rooms were created in the attic. Additionally, the rooms had an intermediate floor, parallel to the structural floor, fitted into the trapezoids created in the cross-section of the gambrel roof. Ox-eye windows were replaced with vertical ones which cut into the roof creating huge window-sills made from tar paper. Empty spaces between the rooms and the roof construction were used for storage.

In 1938, as a result of preventive preparations for war in Poland and while building the Fortified Area of Silesia, a temporary firing-observation turret was added on the top of the south-west C stairwell on the side of Pileckiego St. In order to bear the immense pressure of the ferro-concrete cube overhanging the flight of stairs, 3 layers of walls were added to the construction of the stairwell. Despite its temporary character, because of its strategic location it remained untouched, causing serious damage to the stairwell construction. The turret, affected by mining exploitation and the vibrations caused by passing trams began to slide and lean sideways, in danger of collapsing.

Functional changes had the greatest impact on the cellars. As a result of numerous divisions, walling-up ventilation openings, filling-in transom lights and rooms “protruding” underground beyond the facade of external walls, the ventilation system of the cellars was disturbed. The heightened humidity led to the degradation of metal beams making up ceilings as well as bricks, thus causing the loss of stability of the structure. The sewage system in the building, located under the cellar floor that was below the drainage level of the road, was silted up. Improper exploitation and lack of conservation led to the lowest points being flooded over.

Several small shops with multiple entrances from the surrounding streets caused the former large window displays to be fragmented into smaller window openings, entirely destroying the character of the elevation. Similar activity took place on upper storeys. Tenants frequently used to fit in door and window frames available at the moment, though significantly different in appearance and size from the original.

The roof covered with ceramic plain tile laid in the “lace” pattern underwent considerable degradation. Gaps and crumbling of the material caused numerous leaks. The roof tiles were overgrown with moss. The whole metalwork and drainpipes required immediate replacement. Lack of repairs and progressing corrosion

Jednocześnie pyły hutnicze i wszechobecny smog przez lata utworzyły grubą warstwę na elewacjach, całkowicie przysłaniając wszelkie kolorowe ozdoby i zmieniając kolor cegły na czarną, smolistą mieszaninę. Poprzedni właściciele w celu „poprawy wizerunku” i „odświeżenia” murów postanowili nałożyć na ten osad warstwę białej farby olejnej na poziomie parteru.

7. PODJĘTE PRACE BUDOWLANE I CZYNNOŚCI KONSERWATORSKIE

Obiekt był czynnym domem handlowo-biurowo-mieszkalnym, wobec czego prace były prowadzone stopniowo, w miarę alokacji agentów i w zgodzie z ich potrzebami.

Najpilniejszym działaniem było odciążenie konstrukcji poprzez wyburzenie wszystkich wtórnych ścian murowych i przywrócenie wielkopowierzchniowych hal sprzedażowych i open-space'ów. Układ słupów i belek został wzmocniony i odświeżony. Stropy zostały odciążone poprzez usunięcie żużla hutniczego i wymianę na styropian. Zniszczone okładziny podłogi (gumolity, zgnite deski, parkiet itp.) zostały zastąpione żelbetową płytą pokrytą współczesnymi płytkami gresowymi. Podczas tego procesu dokonano konserwacji stalowych belek stropowych.

W północnej części strychu od ul. Niedurnego (pomiędzy klatkami A i B) renowacja została wykonana zgodnie z mieszkaniowo-biurowym charakterem z 1929 roku. Wszystkie kratownice zostały naprawione i oczyszczone. Część środkowa strychu została oczyszczona ze wszystkich ścianek murowych, co przywróciło halowy charakter strychu. Skrzydło od strony ul. Pileckiego pozostało w zastanej formie ze względu na znajdujących się tam agentów.

Wieżyczka strzelniczo-obszernościowa w związku z fatalnym stanem konstrukcyjnym i negatywnym wpływem na pozostałą część budynku została usunięta wraz z wymianą dachu. Działanie to umożliwiło dostosowanie budynku do wymogów ppoż. i instalacji dymnic w głównych klatkach ewakuacyjnych. Uszkodzone dachówki, zwłaszcza w rejonie fasadowych elewacji i dolnej części mansardy, zostały wymienione na nowe, a część, która nadawała się na regeneracji, została jej poddana. Obróbka blacharska została wymieniona w całości na nową wraz z instalacjami odgromowymi i płótkami przeciwśniegowymi. Uszkodzone ścianki kolankowe zostały przemurowane. Okna poddasza wymieniono na nowe, a parapety zabezpieczono przed przeciekaniem.

Rewitalizacja piwnic doprowadziła do przywrócenia zasadniczego ich układu, wraz z systemem wentylacyjnym oraz niszowymi naświetlami, które wpuszczają dużą ilość światła dziennego do wnętrza pomieszczeń. Podziemie zostało osuszone i odgrzybione. Fundamenty zostały wzmocnione, a system kanalizacji odbudowany i oczyszczony.

Najbardziej spektakularnym działaniem w ramach prac rewitalizacyjnych było oczyszczenie elewacji

caused rain and snow to leak inside. The interiors in the attic were devastated, and mortar was rinsed from joints in the elevation resulting in bricks falling out. As susceptible to corrosion, large-size steel trussing of the roof was repeatedly patched up in the most endangered spots in the vicinity of stairwell E.

Simultaneously, steelworks dust and the ubiquitous smog for years created a thick layer on elevations, completely blurring all colourful decorations and changing the shade of brick into black, sooty mix. In order to “improve the image” and “freshen up” the walls, previous owners decided to cover that residue with a layer of white oil paint on the ground-floor level.

7. UNDERTAKEN BUILDING WORK AND CONSERVATION TREATMENT

The object was a functioning commercial-office-housing building; therefore work was carried out gradually, as concession holders were allocated and in keeping with their requirements.

The most urgent was lightening the load on the construction by dismantling all the secondary walls and re-creating the large-scale market halls and open spaces. The system of columns and beams was strengthened and renewed. The pressure on floors and ceilings was relieved by removing the slag and replacing it with styrofoam. Ruined floor lining (lino, rotten planks, parquet etc.) was replaced with a ferro-concrete slab covered with modern stoneware floor tiles. During the process, conservation of the steel floor beams was carried out.

In the north section of the attic from Niedurnego St. (between stairwells A and B) renovation was carried out in keeping with the residential-office character from 1929. All trusses were cleaned and repaired. In the central part of the attic all the partition walls were removed, which restored the hall character of the interior. The wing from Pileckiego St. remained in its existing form because of the lease-holders located there.

Because of the disastrous structural condition and negative impact on the remaining part of the building, the firing-observation turret was removed during the roof replacement. It allowed for adapting the building to the fire safety regulations and installing smoke vents in the main evacuation stairwells. Broken tiles, particularly in the area of façade elevation and the lower section of the gambrel, were replaced with new ones, and those that could were recycled. All metalwork was replaced, together with the lightning protection system and snow-fences. Damaged knee walls were re-bricked. Windows in the attic were replaced and window sills were insulated against leaking.

Revitalisation of the cellars resulted in restoring their fundamental layout, with the ventilation system and niche transom lights which let sufficient daylight inside. The underground section was drained and mould was eliminated. The foundations were strengthened and the sewage system rebuilt and cleaned.

The most spectacular part of the revitalisation work was removing the dirt and white paint accumulated on

z brudu i białej farby zalegających na ceramice. Zmycie osadów ujawniło piękno budynku wraz z kunsztownymi ceramicznymi dekoracjami w różnych kolorach oraz barwną glazurę parapetów, fryzów, akcentów i płycin. Braki w ceramice i glazurze zostały uzupełnione dostawami na zamówienie, zgodnie z próbkami pochodzącymi z budynku. Dokonano niezbędnych przemurowań i odtworzenia otworów okiennych wraz z uzupełnieniem ubytków spoin.

Stolarka okienna i drzwiowa została wykonana z nowoczesnych materiałów, jednak nawiązuje do pierwotnego charakteru obiektu. W elewacji północnej zrewitalizowano jedno z nielicznych okien o pierwotnym wyglądzie, posiadające oryginalne rolety z plakietką producenta „G. Behrens – Hannover, Köln, Berlin”. Triforyjne okno przedzielone ceglany filarkami z zaokrąglonymi narożami stanowi wizytówkę „główniej klatki” A w narożu północnym ul. Niedurnego. Odtworzone przeszklenia witryn na parterze przywróciły blask i stanowiły zwieńczenie wieloletnich starań.

the ceramic lining the elevation. Washing-off the residue revealed the beauty of the edifice with its intricate colourful ceramic decorations, as well as colourful glazing in window sills, friezes, accents and panels. Gaps in the ceramic and glazing were filled in with custom-made pieces according to the samples taken from the building. Some areas were re-bricked where necessary, window openings were recreated and mortar missing from joints was filled in.

Window and door frames were made from modern materials yet alluding to the original character of the object. One of few windows which has retained its original appearance, and had original blinds with the producer's label “G. Behrens – Hannover, Köln, Berlin”, was revitalised in the north elevation. A triforial window divided by brick columns with rounded corners is the showpiece of the “main stairwell” A in the north corner of Niedurnego St. Recreated glass window displays on the ground floor restored the glamour and crowned the years-long efforts.

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES

- [1] Krawczyk J., Nadolski P. Atlas Historyczny Bytomia. Verlag und Satz: P.P.H.U. „ROCOCO” – J. Krawczyk, Bytom, 2006.
- [2] Popek M. Wykonywanie murowanych konstrukcji budowlanych. WSiP, Warszawa, 2014.
- [3] Rola H. Huta „Pokój” Dzieje zakładu i załogi 1840–1990. Śląski Instytut Naukowy, Katowice, 1989.
- [4] Ratka A. Ruda Śląska (1295–1995). Urząd Miejski w Rudzie Śląskiej i TOWARZYSTWO PRZYJACIÓŁ RUDY ŚLĄSKIEJ, Ruda Śląska, 1995.
- [5] Jaglarz W., Losa H. Ruda Śląska. Śląskie Media Spółka z o.o., Ruda Śląska, 2003.
- [6] Nadolski P. Ruda Śląska wczoraj. Wydawnictwo Wokół Nas, Gliwice, 1997.
- [7] Wódz K. Przestrzeń – środowisko społeczne – środowisko kulturowe. Z badań nad starymi dzielnicami miast Górnego Śląska. Uniwersytet Śląski, Katowice, 1992.
- [8] Komander P. Ruda Śląska na przełomie tysiąclecia. UNITEX, Bydgoszcz, 2000.
- [9] Historia Wyższego Urzędu Górniczego na tle dziejów nadzoru górniczego na ziemiach polskich. Marek Tarabula (opr.), Wyższy Urząd Górniczy, Katowice, 2012.
- [10] Genealogisches Handbuch des Adels, Adelslexikon. Band I, Band 53 der Gesamtreihe, C.A. Starke Verlag, Limburg (Lahn), 1972.
- [11] Dworak J.S. Monografia Nowego Bytomia. Nowy Bytom, 1939 (maszynopis).
- [12] Dworak J.S. Studia i materiały z dziejów Nowego Bytomia. Nowy Bytom, 1937 (maszynopis).
- [13] Popiołek K. Historia Śląska od pradziejów do 1945 roku. Śląski Instytut Naukowy, Katowice, 1972, Karol Miarka – s. 350–357.
- [14] Górecki J. Nowy Bytom i jego mieszkańcy sprzed lat. Ruda Śląska, 2001.
- [15] <http://www.rudaslaska.bip.info.pl/dokument.php?iddok=14273&idmp=993&r=r> (dostęp: 09.04.2018) plan miejscowy.
- [16] <http://www.wirtualnaruda.pl/BK/1295-BK.pdf> (dostęp: 06.04.2018) Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa – Budynek handlowo-usługowy “Kaufhaus”, Ośrodek Dokumentacji Zabytków w Warszawie.
- [17] <https://polona.pl/item/stadt-u-landkreis-beuthen-mit-den-stadtkreisen-gleiwitz-u-hindenbur-g-os,MzA2NjAxOTc0/0/#info:metadata> (dostęp: 06.04.2018).
- [18] http://amzpbig.com/maps/025_TK25/5679_Beuthen_1934.jpg (dostęp: 06.04.2018).
- [19] http://amzpbig.com/maps/025_TK25/5679_Beuthen_1943.jpg (dostęp: 06.04.2018).
- [20] Projekt urządzenia mieszkania, autor nieznany, 1929 r., projekt w posiadaniu właściciela).
- [21] Projekt dobudowy skrzydeł zamykających budynek w czworobok, 1929 r. (sytuacja, elewacje oraz rzut – dokumentacja przechowywana u właściciela obiektu).
- [22] <http://www.rudaslaska.bip.info.pl/dokument.php?iddok=14273&idmp=993&r=r> plan miejscowy ustalający strefę ochrony konserwatorskiej (dostęp: 06.04.2018).

- ¹ Za jeden z pierwszych domów handlowych w Europie (*department store*) uznano „Bennetts Ironsgate” znajdujący się w przemysłowym mieście Derby w Wielkiej Brytanii. Pierwsza nazwa to Weatherhead Walters & Son handlującego początkowo żelazem, a następnie płodami rolnymi, bronią, biżuterią, oliwą oraz tekstyliami z 1734 r. W roku 1864 przedsiębiorstwo zostało wykupione przez George’a Bennetta i do dziś nosi po nim nazwę. Pierwszym oficjalnie datowanym domem handlowym w Wielkiej Brytanii był Harding Howell & Co, otwarty w 1796 r. przy ulicy Pall Mall w Londynie. Jednocześnie w Paryżu powstał Tapis Rouge z 1784 roku. Obiekty te były duże jak na swój czas, jednak stanowiły tylko procent wielkości kolejnych obiektów, które rozkwitły na początku XIX wieku w Paryżu (Le Bon Marche) czy w Nowym Yorku (Stewart’s). Za pierwszy nowoczesny dom handlowy na świecie, należący do prywatnego właściciela, uznano Japoński „Echigoya” z 1673 roku (okres Edo) – obecna nazwa to Mitsukoshi.
- ² Poczucie wolności osiągnięte przez kobiety w domach handlowych obrazowała nowela Emila Zoli „Au Bonheur des Dames” (Kobiety raj) wydana w roku 1883 roku. Siła oddziaływania tych przedsięwzięć stała się znakiem czasów i była ukazywana przez filmowców np. w obrazie Charlie Chaplina „Floorwalker” (Sprzedawca) z 1916 roku.
- ³ Harry Gordon Selfridge – twórca domu handlowego Marshall Field’s w Chicago stworzył słynny slogan: „The customer is always right” (Klient ma zawsze rację) oraz „Only [so many] Shopping Days Until Christmas” (dni handlowe tylko, aż do Świąt Bożego Narodzenia). Wizytując Londyn w 1906 roku odkrył niszę na rynku domów handlowych, gdyż w tym czasie w Londynie z amerykańskim rozmachem działał tylko Harrods otwarty w 1905 roku.
- ⁴ Herman Tietz był niemieckim kupcem wyznania mojżeszowego, który jako jeden z pierwszych wprowadził wielobranżowe sklepy na terytorium Prus, a później Cesarstwa Niemieckiego – zmieniając je w sieć handlową znaną później pod nazwą „Hertie” nadaną przez nazistów w wyniku ustaw rasowych. Pierwszy dom handlowy otworzył Oskar Tietz – bratanek Hermana. Rodzina otwierała kolejne sklepy w Bambergu, Erfurcie, Rostocku, Stralsundzie, Weimarze. Po osiągnięciu sukcesu w tych lokacjach w 1900 roku Herman Tietz postanowił dokonać ekspansji na Berlin. Ostatecznie w 1927 r. rodzina Tietzów wykupiła berliński „KaDeWe” (Kaufhaus des Westens).
- ⁵ Architekt Wilhelm Kreis, właściciel Leonhard Tietz, bratanek Hermana Tietza, a brat Oskara, który stworzył swoją własną sieć pod nazwą „Kaufhof” skupiając się na zachodniej części Cesarstwa Niemieckiego i Belgii.
- ⁶ Zaprojektowany przez architektów Wilhelma Cremera i Richarda Wolffensteina.
- ⁷ Obiekt znany również pod nazwą KaDeO zaprojektował pozdamski architekt Carl Schumanns.
- ⁸ Liczba mieszkańców była niższa niż liczba zatrudnionych w hucie (potencjalnych pracowników). Z powodu braku siły roboczej zatrudniano nie tylko „kwaterników”, ale również więźniów, dla których zbudowano więzienie. Duża część pracowników pochodziła z okolicznych wsi i miejscowości, pomimo tego koniecznością stało się zbudowanie hotelu robotniczego.
- ⁹ Początki osady są datowane na XIII wiek, był to okres silnego rozdrobnienia księstw Piastów Śląskich i początek ich uzależnienia od czeskich i polskich władców. W 1339 roku Kazimierz Wielki ostatecznie oddał Śląsk w ręce Luksemburgów. Granice osady zostały doprecyzowane w 1558 roku. Dynamiczny rozwój rozpoczął się wraz z eksploatacją węgla kamiennego, a później rudy żelaza pod koniec XVIII wieku.
- ¹⁰ Pierwsze zmiany o Bytomiu pochodzą z dokumentu papieża Idziego z 1105 roku adresowanego do zakonu tynieckiego.
- ¹¹ Kux z j. niemieckiego – tzw. „stare prawo” – udział w gwarctwie podzielonym na 128 kuksów, z czego 122 kuksy przypadły gwarkom, a kolejne 6, tzw. „wolne kuksy”, równo podzielone, przypadły: właścicielowi gruntu, szkołom i kościołom, od 1857 Kasie Spółki Brackiej (zajmującej się pomocą poszkodowanym w zawodzie).
- ¹² Urodzony w 1750, zmarł w 1822, syn Giovaniego Babtysty Angelo i Marii Elżbiety von Stechow – spadkobierczyni Pałacu Pławniowickiego, po Karolu Franciszku von Stechow, który zmarł bezpotomnie. Dziadek Karola F. Ballestrema – Franciszek Wolfgang von Stechow przekształcił swoje majątki w majorat w 1751 roku.
- ¹³ Później przekształcona we Friedenshutte. Hipoteza zakłada, że nazwa początkowa została przyjęta w celu odróżnienia od istniejącej w tamtym czasie huty cynku w Królewskiej Hucie (Chorzów), a sama nazwa „Friedens” może pochodzić od głównego akcjonariusza Friedlandera.
- ¹⁴ Dane z roku 1843.
- ¹⁵ Urodzony w 1801, zmarł w 1879, syn Karola Ludwika brata Karola Franza von Ballestrema. Przekształcił zakłady Karol w spółki akcyjne, pozostawiając w swoim ręku pakiety kontrolne. Tworząc nowe spółki córki stworzył jeden z największych koncernów na Górnym Śląsku. Był ojcem grafa Franza Karola Wolfganga Ludwika Aleksandra von Ballestrema.
- ¹⁶ Obecnie Chorzów. W ciągu kolejnych 10 lat powstało 10 kolejnych takich stowarzyszeń. W późniejszych latach spółdzielnie – załóżek „konsumów” – połączyły się tworząc SPOŁEM – pomysłodawcą nazwy był Stefan Żeromski, który propagował ideę spółdzielczości w dwutygodniku o tej samej nazwie, wydawanym w 1906 r.
- ¹⁷ Koszty odbudowy wyniosły 375 tys. marek, a produkcyjne 180 tys. marek.
- ¹⁸ Urodzony 31 grudnia 1834 r. w Halle zmarł w 1898 r. w Schwarzwaldzie, pod jego zarządem Friedenshutte stała się najnowocześniejszym zakładem Górnego Śląska.
- ¹⁹ Od 1900 roku począwszy.
- ²⁰ Wzrosła we Friedenshutte z 12,7% całej produkcji Górnego Śląska w 1892 roku do 23,8% w 1912.
- ²¹ Urodzony w 1835 r., zmarł w 1910 roku, był najważniejszym doradcą grafa Franza Karola von Ballestrema. Należał do komitetu komunalnego w Rudzie, pracował nad poprawą warunków bytowych robotników, stawiając w koloniach robotniczych nowe domy, szkoły oraz sklepy, w których pracownicy mogli kupować produkty po niskich cenach. Po jego śmierci zastąpił go syn Franciszek Pieler II (młodszy).
- ²² Bytom – Chebzie – Nowy Bytom – Wirek – Świętochłowice – Chorzów.
- ²³ Słynny Kaufhaus des Westens o powierzchni 24 000 m² powstał dopiero w 1907 roku, założony przez Adolfa Jandorfa, który wynajął w tym celu znanego architekta Emila Schaudta.
- ²⁴ Kaufhaus za sprawą lamp i oświetlonych witryn dominował również nocą. Osiedle otrzymało lampy uliczne dopiero w 1907. W tym samym roku powstała pierwsza w Schwarzwaldzie apteka.
- ²⁵ Tylko budynki „kamienicowe” przy ul. Podgórze, w znacznej odległości od ul. Niedurnego, posiadały kwatery z ozdobnymi motywami secesyjnymi na ich elewacjach.
- ²⁶ Urodzony w 1834, roku uległ wypadkowi 1871 roku, co zatrzymało jego karierę wojskową. Korzystając z fortuny

rodzinnej skierował się ku polityce w nowo tworzącym się Cesarstwie, wstępując do Partii Centrum. Był posłem od 1872 do 1906, a od 1896 roku przewodniczącym Reichstagu. W 1904 roku otrzymał dziedziczny tytuł pruskiej Izby Panów. Zmarł w 1910 roku.

²⁷ Dwa lata po powstaniu Kafhausu, w 1906 roku została dopuszczona do udzielania wykładów na paryskiej Sorbonie pierwsza kobieta – Maria Skłodowska-Curie.

²⁸ Cytat z pracy Jana Stefana Dworaka *Studia i materiały*: „Ślązacy stali cywilizacyjnie rzeczywiście niżej od imigrantów niemieckich, ale dlatego, że w ogromnej większości byli to chłopci i robotnicy, żyjący dotychczas w warunkach feudalnych.” Pracownicy narodowości niemieckiej stanowili mniejszość i przeważnie była to kadra średniego i wyższego dozoru zakładów przemysłowych i kopalń.

²⁹ W Schwarzwaldzie dominowało hutnictwo, które było procesem bardziej złożonym od górniczego, wobec czego wymagało wyższych kwalifikacji i wiedzy fachowej. Pracownicy huty szybciej podlegali procesowi emancypacji kulturowej.

³⁰ Styl mógł nawiązywać jednak do pilastrów, a wspomniany dekor stanowił swoistego rodzaju głowice, stanowiąc spójność ze słupkami międzyokiennymi. Bazy pilastrów pełniły funkcję maskownicy systemu wentylacyjnego piwnic, odtworzone od ul. Niedurnego.

³¹ Wycinek z gazety opisywał to wydarzenie.

³² Początkowo rozważano nazwę Polski Bytom, ale sugerowałoby to, że Bytom jest niemiecki, dlatego zdecydowano się na nazwę Nowy Bytom.

³³ Kapitał nowej spółki należał w 74% do hrabiego Ballestrema, a w 26% do spółki Oberbedarf.

³⁴ Zachowały się plany elewacji i rzutów planowanych zmian.

³⁵ Od 1930 roku nazwa Friedenhutte została zmieniona na Hutę Pokój, a Friedengrube na Kopalnię Pokój.

³⁶ W czasach PRL nazwa została spolszczona i głęboko wryła się w świadomość społeczną, co widać na reklamach w witrynach sprzed remontu. Obiekt miał tak duże znaczenie, że od końca wojny aż po dzień dzisiejszy całe osiedle nazywane jest „Kafaus”.

Streszczenie

Rewolucja przemysłowa była motorem napędowym nie tylko światowej ekonomii i rozwoju technicznego, ale również głębokich zmian społecznych. Symbolem tej awangardy stały się domy handlowe, które były odpowiedzią na potrzeby nowej klasy średniej. Nowoczesność przejawiała się w każdym elemencie tych budynków, począwszy od oferowanych produktów, poprzez sposób ich sprzedaży, kończąc na najnowszych ówczesnych trendach architektonicznych. Domy handlowe stały się nową platformą spotkań i zmian obyczajowych, umożliwiając kobietom czynny udział w życiu społecznym bez nadzoru rodziny czy mężczyzn. Te świątynie handlu powstawały w dynamicznie rozwijających się metropoliach miejskich Wielkiej Brytanii, Francji czy Cesarstwa Niemieckiego. Wobec powyższego należy postawić pytanie, dlaczego Kaufhaus Ruda Śląska powstał w 1904 roku w miejscu zgoła odmiennym, tj. na eksterytorialnym terenie przemysłowym niewielkiego Bytomia, w przeciwieństwie do swoich berlińskich odpowiedników. Przeprowadzone analizy genezy Kaufhausu wskazują zarówno na próbę doskonalenia relacji pracodawca-pracownik, niczym dzisiejszy Google, a jednocześnie na sprytny zabieg prewencyjny skierowany przeciwko strajkującym robotnikom poprzez ich ekonomiczne uzależnienie.

Po blisko dwudziestu latach renowacji obiekt odzyskał swój dawny blask, utracony w okresie komunizmu. Gruntowna naprawa elementów konstrukcyjnych, odrestaurowanie elementów zdobniczych, mycie elewacji, wymiana połaci dachowych oraz przywrócenie pierwotnego charakteru funkcjonalnego odsłoniły piękno modernistyczno-secesyjnego budynku Kaufhaus Ruda Śląska.

Abstract

The Industrial Revolution was the motive power not only for the world economy and technological development, but also for deep social transformations. The symbols of this avant-garde became department stores which answered the needs of the new middle class. Modernity was manifested in every element of those buildings, starting from offered products, through the way of selling them, and ending with the latest architectonic trends of the times. Department stores became a new platform for meetings and social changes, allowing women to take an active part in social life without the supervision of men or family. Those temples of commerce were established in dynamically developing metropolises in Great Britain, France or the German Empire. In view of the above one ought to ask a question why Kaufhaus Ruda Śląska was established in 1904 in a completely different place i.e. the extra-territorial industrial site in small Bytom, in contrast to its Berlin equivalents. The carried out analyses of the Kaufhaus origins indicate both an attempt at improving the employer-employee relations, like today's Google, but at the same time a clever preventive measure directed at striking workers by their economic dependence.

After almost twenty years of renovation the object was restored to its former glory lost under the communist regime. A complete refurbishment of construction elements, restoration of decorative elements, cleaning the elevations, replacing the roof and restoring the original functional character, revealed the beauty of the modernist – Art-Nouveau building of the Kaufhaus Ruda Śląska.